

# کتابشناسی درایه شیعه

○ ابوالفضل حافظیان بابلی

قدره، فافتصروا من روایتہ علی ادنی مراتبہا و القوا حبل درایتہ علی غاربہا.<sup>۱</sup>

پدر شیخ بهایی مرحوم حسین بن عبدالصمد عاملی در وصول الاخیار می‌نویسد: اعلم ان علم الحدیث علم شریف و هو من علوم الاخره، من حرمه حرم خیرا عظیما و من رزقه رزق فضلا جسیما. قال بعض العلماء: لكل دین فرسان و فرسان هذا الدین اصحاب الاسانید.<sup>۲</sup> علم حدیث عنوانی است که تمام رشته‌های حدیث‌شناسی و دانش‌های گوناگون مربوط به حدیث و سنت را در برمی‌گیرد. مباحث مربوط به حدیث با گذشت زمان به دانش‌های متعددی منشعب شد و برخی انواع آن را به سیزده نوع رسانده‌اند از جمله: علم جرح و تعدیل، علم رجال الحدیث، علم مختلف الحدیث، علم علل الحدیث، علم غریب الحدیث، علم ناسخ الحدیث و منسوخه، علم فقه الحدیث، و علم درایه الحدیث.

درایه بکسر دال مصدر دری پدری بر وزن رمی‌یرمی، عده‌ای از لغویون آن را مترادف با علم دانسته‌اند<sup>۳</sup> و برخی دیگر میان معنای درایه و علم تفاوت قائل شده‌اند و آن را اخص از علم معنا نموده‌اند بدین معنی که درایه را حصول علم پس از شک و یا آگاهی بر تمامی شئون و جهات معلوم تعریف نموده‌اند.<sup>۴</sup>

در اصطلاح رشته‌های از علوم حدیث را درایه نامیدند و برای آن تعاریفی ارائه کرده‌اند. شهید ثانی در تعریف درایه می‌فرماید: علم بیحت فیه عن متن الحدیث و طرفه من صحیحها و سقیمها و علیها و ما یحتاج الیه

فعلیه.<sup>۵</sup>

و از امام باقر علیه‌السلام وارد شده که فرمودند: یا بنی اعرف منازل الشیعه علی قدر روایتهم و معرفتهم، فان المعرفه هی الدرایه للروایه و بالدرایات للروایات یعلو المؤمن الی اقصی درجات الایمان.<sup>۶</sup> و امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید: حدیث تدریج، خیر من الف ترویج، و لایکون الرجل منکم فقیها حتی یعرف معاریض کلامنا و ان الكلمه من کلامنا لتتصرف علی سبعین وجه.<sup>۷</sup>

دانشمندان و فقها و محدثان شیعی نیز به علوم حدیث اهمیت خاصی داشته و بر فضیلت و اهمیت آن تاکید نموده‌اند. شهید ثانی در این باره می‌نویسد: و اما علم الحدیث فهو من اجل العلوم قدرا و اعلاها رتبه و اعظمها مئوبه بعد القرآن... و هو ضربان: روایه و درایه... و الثانی و هو المراد به علم الحدیث عند الاطلاق، و هو علم یعرف به معانی ما ذکر و متنه و طرفه و صحیحه و سقیمه و ما یحتاج الیه من شروط الروایه و اصناف المرویات، لیعرف المقبول منه و المردود، لیعمل به او یجتنب. و هو افضل العلمین، فان الغرض الذاتی منهما هو العمل و الدرایه هی السبب القریب له...<sup>۸</sup>

صاحب معالم نیز در اهمیت این موضوع می‌فرماید: ان اعطاء الحدیث حقه من الروایه و الدرایه امر مهم لمن اراد التفقه فی الدین... وقد کان للسلف الصالح رضوان الله علیهم مزید اعتناء بشانه و شده اهتمام بروایت و عرفانه... ثم خلف من بعدهم خلف اضعوا حقه و جهلوا

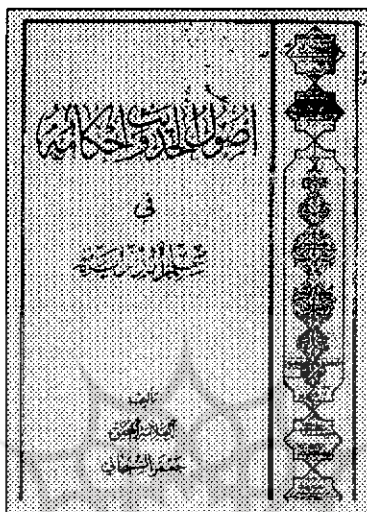
مقدمه :

علم درایه الحدیث

حدیث شریف و علوم وابسته به آن از مهم‌ترین رشته‌های علوم اسلامی است که پس از قرآن کریم و علوم قرآنی بیشترین سهم را در تلویین فرهنگ دینی و تمدن اسلامی داشته است. شکی نیست که در مذهب حقه شیعه، اساس تحصیل و استنباط احکام شرعی بر روایات وارده از ائمه معصومین علیهم‌السلام نهاده شده، لذا برای استفاده صحیح از منابع روایی، جهت کسب نتیجه مطلوب، چاره‌ای جز اهتمام به علوم حدیث نیست تا بتوانیم در رجوع به احادیث، صحیح را از سقیم تشخیص داده و به مراد واقعی حضرات معصومین علیهم‌السلام پی ببریم.

روایت حدیث و بازگو کردن آن امری سهل و روان است، ولی فهم و سنجش و موازنه آن، عملی سخت و دشوار، گرچه روایت و درایت، هر دو ارجمند و گران است و بدون روایت، درایت ممکن نیست، اما هدف اصلی و مقصد اعلی در درایت نهفته است.

ائمه اطهار علیهم‌السلام همواره به فهم و تعقل در احادیث و عدم اکتفا به روایت تنها، تاکید داشته‌اند، چنانکه امیرالمومنین (ع) در خطبه ۲۳۹ نهج‌البلاغه می‌فرماید: عقلوا الدین عقل و عایه و رعایه، لاعتقل سماع و روایه، فان رواه العلم کثیر و رعایه قلیل. و از ایشان است: علیکم بالدرایات لابلروایات.<sup>۹</sup> و از همان حضرت است: اذا حدثتم بحدیث فاستنوه الی الذی حدثکم فان کان حقا فلکم و ان کان کذبا



من اصحابنا فی علم الدرایه...»<sup>۱</sup> جمعی از محققین بر این عقیده‌اند که اگر حاکم نیشابوری را از علمای شیعه به حساب نیاوریم، اولین مولف شیعی در این علم، جمال‌الدین احمد بن موسی بن جعفر بن طلوس حلی (۶۷۳ ق) است که «حل الاشکال فی معرفه الرجال» را در این زمینه تالیف نموده است.<sup>۲</sup>

و بسیاری دیگر شهید ثانی را به جهت تالیف بنیاده و شرح آن، اولین مولف شیعی در این علم دانسته‌اند<sup>۳</sup> که برای نخستین بار نظرات علمای شیعی را که پیش از وی در کتب و رسائل مختلف پراکنده بوده، در کتاب خود گردآورده است. بهرحال سیری در کتب قدمای از دانشمندان شیعی نشان می‌دهد که عالمان برجسته‌ای همچون شیخ طوسی با مباحث علم درایه آشنا بوده و بخش‌هایی از آن را در کتابهای خود همچون عده‌الاصول مطرح نموده‌اند. گرچه رساله مستقلی در این باره تالیف نکرده باشند.

در این بخش سیر تاریخی تالیفات درایه‌ای شیعه را با ذکر عناوین مهم کتب تالیف شده در این زمینه مرور می‌کنیم:

در قرن ششم هجری قطب‌الدین سعید بن هبه‌الله راوندی (۵۷۳ ق) «تحریر بیان الاخبار الّتی فی اول الاستبصار» و «رساله فی احوال الاخبار» را تالیف نمود.

در قرن هفتم احمد بن موسی بن جعفر بن طلوس حلی (۶۷۳ ق) «حل الاشکال فی معرفه الرجال» را نگاشت.

علیهم‌السلام و اخذ احادیث و احکام از ایشان و امنیت از راهیابی جعل و وضع و کتب در احادیث در عصر حضور معصوم، نیازی به درایه احساس نمی‌کردند پس از عصر معصومین (ع) نیز وجود کتب اربعه حدیثی شیعه و اعتماد علمای شیعی بر کتب مذکور، آنان را از مباحث درایه‌ای مستغنی می‌ساخت. لذا مباحث این علم پس از منتهای از سیری شدن عصر حضور معصوم، در بین شیعیان مطرح شده و رواج پیدا کرده‌است.

درباره اولین مولف شیعی در علم درایه نظرات مختلفی بیان شده‌است، مرحوم سید حسن صدر اولین عالم شیعی که در این علم کتابی نگاشته راه حاکم نیشابوری (۴۰۵ ق) دانسته و در تاسیس الشیعه آورده است: «ان اول من دون علم درایه‌الحدیث هو ابو عبدالله الحاکم النیشابوری الامامی الشیعی».<sup>۴</sup> لازم به ذکر است که شیعه بودن حاکم نیشابوری مسأله‌ای انقافی نیست و تردیدهای جدی در این باره مطرح می‌شود.

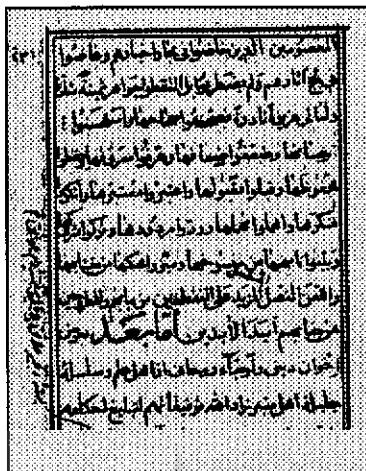
استاد فقید مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی، قطب راوندی (۵۷۳ ق) را به جهت تالیف «رساله فی صحه احادیث اصحابنا» اولین مولف شیعی در این علم دانسته و می‌نویسد: «... و لهذا يعد القطب الراوندی اول من الف

لیعرف المقبول منه من المرود»<sup>۵</sup> شیخ بهایی می‌نویسد: علم الدرایه علم بیحث فیه عن سند الحدیث و متنه و کیفیه تحمله و آداب نقله.

موضوع علم درایه سند و متن حدیث است و مباحث و مسائل آن عوارض و اوصافی است که سند و متن حدیث بدان متصف می‌شوند و هدف از آن تمیز بین حدیث مقبول از حدیث مردود است جهت استنباط احکام و عمل به آنها.

در فرق بین علم رجال و علم درایه مطالب متنوعی در کتب مربوطه بیان شده است از جمله اینکه موضوع علم درایه کلی است؛ زیرا موضوع آن حدیث از جهت سند و یا متن و یا هر دو است و غایت آن، رد و قبول خبر است. ولی موضوع رجال، جزئی و فرد فرد افراد سند است و با متن و مجموع سند ارتباطی ندارد و غایت آن، شناخت افراد ضعیف و ثقه و مانند آن است. به عبارت دیگر در علم رجال، موضوع محدث است و غایت، شناخت صفات او و در علم درایه، موضوع حدیث است و غایت شناخت اقسام حدیث و مباحث مربوط به متن حدیث نیز داخل در درایه است.

سیر تاریخی نگارش‌های درایه‌ای شیعه علم درایه در بین اهل سنت از سابقه بیشتر و روشن‌تری برخوردار است و از دیرباز مباحث درایه‌ای در میان دانشمندان اهل سنت رایج بوده و تالیفات بسیاری در این زمینه نگاشته‌اند اما شیعه اثناعشریه به جهت برخوردارگی از فیض حضور ائمه معصومین



مباحث مهمی از درایه را در کتاب خزائن مطرح نمود و نیز ملاعلی رازی (۱۲۹۶ ق) «سبل الیهدایه فی علم الدرایه» را تالیف کرد.

در قرن چهاردهم دهها اثر درایه‌ای توسط عالمان شیعی تالیف شد. از جمله میرزا محمد تنکابنی (۱۳۰۲) منظومه‌ای در درایه موسوم به «منبع الاحکام» سرود و حواشی بر رعایه شهید و شرحی بر وجیزه شیخ بهایی نگاشت. پس از وی ملاعلی کنی (۱۳۰۶ ق) «توضیح المقال فی علم الدرایه و الرجال» را از خود به یادگار نهاد و سپس علی بن محمد جعفر استرآبادی (۱۳۱۵ ق) «مبدا الامال فی قواعد علوم الحدیث و الدرایه و الرجال» و «منتقى الامال» را تالیف نمود. همچنین میرزا ابوالمعالی کلباسی (۱۳۱۵ ق) رساله‌های متعددی در مباحث درایه‌ای به رشته تحریر درآورد که همه آنها در مجموعه رسائل وی به چاپ رسید و نیز محمد ابراهیم کلباسی «در المقال فی علم الدرایه و الرجال» را نگاشت. میرزا ابوالفضل کلانتر نوری تهرانی (۱۳۱۶ ق) نیز «تمیمه الحدیث» را قلمی کرد و میرزا ابوطالب موسوی زنجانی (۱۳۲۹ ق) سه کتاب ارزنده در این موضوع به کار کرد از جمله: «الکفایه فی علم الدرایه» و «الیهدایه فی علم الدرایه».

عالم جلیل القدر مرحوم شیخ عبدالله مامقانی (۱۳۵۱ ق) صاحب رجال کبیر «تتقیح المقال» مباحث علم درایه را به تفصیل در «مقیاس الیهدایه» مطرح نمود و اثری ذی قیمت و گرانقدر در درایه شیعه از خود به یادگار گذاشت.

«جامع المقال» را از خود به جای گذاشت و محمدبن علی تبنینی عاملی از شاگردان شیخ بهایی «سنن الیهدایه فی علم الدرایه» را سامان داد و علی بن محمود مشغری عاملی «درایه الحدیث» را نگاشت.

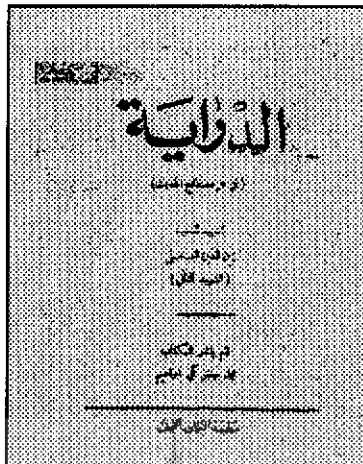
در قرن دوازدهم، مهذب‌الدین احمد بن عبدالرضا بصری خراسانی از شاگردان شیخ حر عاملی، «فائق المقال» و نیز «المقتعه الانیسه» را در ۱۰۷۹ ق تالیف نمود و عبدالنبی بن مفید شیرازی بحرانی شرحی بر وجیزه شیخ بهایی نوشت و عبدالله سماهیجی بحرانی (۱۱۳۵ ق) «الکفایه فی علم الدرایه» را به رشته تحریر درآورد.

در قرن سیزدهم تعداد نگارش‌های درایه‌ای افزایش یافت و دانشمندان برجسته‌ای در این میدان آثار قلمی خود را عرضه داشتند. از جمله سیدعبدالله شیر کاظمی (۱۳۴۲ ق) مقدمه کتاب مفصلش «جامع المعارف و الاحکام» را به بحث درباره درایه الحدیث اختصاص داد و میرزا محمدآخبرای (۱۳۳۲ ق) «شجره درایه الحدیث» و «صحیفه الصفا» و «مصادر الانوار» را قلمی نمود و ملاصفر علی لاهیجی (متوفی قبل از ۱۲۶۴ ق) «رساله فی الدرایه» نوشت و ملا محمد جعفر استرآبادی (۱۳۶۳ ق) «لب اللباب» و «الایجاز» را سامان داد و ملا آقافاضل دربندی (۱۲۹۶ ق) فن ثانی از «القوامیس» را به درایه اختصاص داد و

در قرن هشتم علی بن عبدالحمید حسینی نیلی نجفی «شرح اصول درایه الحدیث» را تالیف نمود.

قرن دهم هجری عصر شکوفایی درایه شیعه است، و چند کتاب درایه‌ای در این عصر تالیف شده از جمله محمدبن علی بن ابراهیم ابن ابی جمهور احسایی (متوفی بعد از ۹۰۱ ق) «تحفه القاصدین فی معرفه اصطلاحات المحدثین» را نگاشت و نورالدین علی بن حسین بن عبدالعالی کرکی (۹۴۰ ق) «درایه الحدیث» را نوشت و زین‌الدین بن علی عاملی مشهور به شهید ثانی (۹۶۵ ق) سه کتاب «الیهدایه» و «شرح البدایه» و «غنیه القاصدین فی معرفه اصطلاح المحدثین» در درایه سامان داد و حسین بن عبدالصمد عاملی (۹۸۴ ق) «وصول الاخیار الی اصول الاخبار» را از خود به یادگار نهاد و نیز حسین حسینی جعفری در ۹۸۷ ق «منهاج الیهدایه الی علم الدرایه» را تالیف نمود.

نگارش کتابهای درایه‌ای در قرن یازدهم نیز ادامه یافت و شیخ بهایی (۱۰۳۰ ق) در مقدمه «مشرق الشمسین» مباحث درایه‌ای را به تفصیل مطرح نمود و رساله «الوجیزه» را به عنوان مقدمه کتاب «حبل المتین» در علم درایه تالیف کرد. فرزند شهید ثانی حسن بن زین‌الدین عاملی (۱۰۱۱ ق) (مشهور به صاحب معالم) «منتقى الجمال فی الاحادیث الصحاح و الحسان» را نوشت و میرداماد محمدباقر حسینی استرآبادی (۱۰۴۰ ق) «الرواشح السماویه» را تالیف نمود. فخرالدین طریحی (۱۰۸۷ ق) نیز



بخش بحث درباره حجیت خبر واحد، بحث در تسامح در ادله سنن است که ارتباطی با اصول فقه نیز دارد.

از جمله مباحث مهم در کتابهای درایه از تعریف اصطلاحات و القابی است که برای حدیث وضع شده از جمله: معلل، مدرج، مدلس، مقلوب، مصحف، مزید، ناسخ و منسوخ، موضوع، متفق و مفترق، موتلف و مختلف، متشابه و...

معرفت این اصطلاحات از اهمیت بسزایی برخوردار است به حدی که برخی از عالمان این علم، غرض از علم درایه را یادگیری و بکار بستن این اصطلاحات دانسته‌اند، چنانکه مرحوم مامقانی می‌نویسد: غایه هذا العلم هو معرفة الاصطلاحات المتوقف علیها معرفة کلمات الاصحاب و استنباط الاحکام و تمیز المقبول من الاخبار ليعمل به والمردود لیجتنب منه.<sup>۳۱</sup>

یکی از بحث‌های اساسی در علم درایه، مسائل جرح و تعدیل و قدح و مدح است. در این بخش تعریفی از الفاظ تعدیل و الفاظ مدح مطرح شده و مباحث فنی و مهمی در بیان تعارض جرح و معدل مطرح می‌شود. از فصول دیگر علم درایه بحث در انحاء تحمل حدیث و بیان طرق هفت‌گانه است از: سماع، قرائت، اجازه، مناوله، کتابت، اعلام، و جاهد. پس از آن، بحث آداب کتابت حدیث و آداب نقل آن مطرح می‌شود. این‌ها مباحث اصلی است که غالباً در کتابهای نگاشته شده در علم درایه مطرح می‌شود، البته هریک از این

شانه‌چی

ضیاءالدرایه، سید ضیاءالدین فانی اصفهانی علم الحدیث، محمدجعفر جعفری لنگرودی قواعد الحدیث، محیی‌الدین موسوی غریفی و دهها اثر دیگر که در بخش کتابشناسی درایه از آنها یاد خواهیم کرد.

#### مباحث کتب درایه

چهارچوب مباحث کتابهای درایه معمولاً چنین است که با مقدمه‌ای درباره معنای کلمه درایه و بیان موضوع علم درایه و تبیین هدف و غرض از این علم شروع می‌شود و وجوه اشتراک و تمایز آن با علوم دیگر همچون رجال و اصول فقه، احیانا بررسی می‌شود، پس از آن تعریفی از متن و سند - که دو محور اصلی بحث در درایه است - می‌آید و دو تقسیم اصلی خبر یعنی خبر واحد و خبر متواتر مطرح شده و تقسیمات خبر از جهت سند همچون مرفوع، موقوفه متصل، مسند معلق، مرسل، منقطع، معضل و انواع دیگری مانند معنعن، مضمر، عالی، مسلسل، شاذ نادر و اقسام خبر به اعتبار اختلاف احوال سلسله سند به صحیح و حسن و قوی و موثق و ضعیف بیان می‌شود.

سپس احکام گوناگونی که بر انواع مختلف خبر، از دیدگاه قدما و متأخرین وضع شده، مورد بررسی قرار می‌گیرد از جمله مباحث این

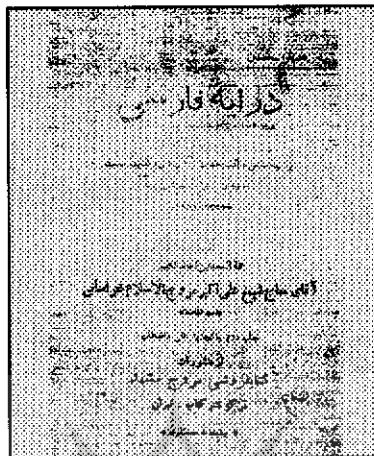
دانشمند شهیر مرحوم سید حسن صدرکاظمی (۱۳۵۴ ق) «نهایه الدرایه» را در شرح وجیزه شیخ بهایی نگاشت و به حق می‌توان گفت بهترین شرح موجود بر «وجیزه» شیخ بهایی همین شرح است.

مرحوم علی اکبر مروج الاسلام کرمانی نیز سه رساله در علم درایه دارد موسوم به «هدیه المحصلین» و «هدیه المحدثین» و «یتیمه المحدث».

علامه امینی و آیه‌الله سید محسن حکیم (۱۳۹۰ ق) و آیه‌الله میرزا ابوالحسن شعرانی (۱۳۹۳ ق) نیز رساله‌های مختصری در این علم نگاشته‌اند.

در عصر حاضر نیز کتابها، رساله‌ها و مقالات متعددی به فارسی و عربی پیرامون مباحث درایه‌ای نگاشته شده و به چاپ رسیده‌اند از جمله کتابهای ذیل را می‌توان نام برد:

- اصول الحدیث، عبدالهادی فضلی
- اصول الحدیث و احکامه، جعفر سبحانی
- دراسات فی الحدیث و المحدثین و نیز الموضوعات فی الآثار و الاخبار، هاشم معروف حسنی
- الدرایه فی علم الروایه، محمدباقر زاهد مهاجرانی
- درایه و حدیث‌شناسی، سید موسی شبیری زنجانی
- دروس فی علم الدرایه، شیخ اکرم برکات عاملی
- درایه الحدیث و علم الحدیث، کاظم مدیر



الوجاده الوصیه.

#### کتابشناسی علم درایه

این مقاله شامل فهرستی از اسامی کتب و مقالات درایه‌ای شیعه به ترتیب الفباست، به ضمیمه توضیحات کتابشناسی درباره هر رساله و معرفی برخی از نسخه‌های خطی مهم از هر کتاب و بیان اطلاعاتی درباره سال چاپ و انتشار کتب چاپی در علم درایه و ذکر منابع کتابشناسی و آدرس فهرس نسخ خطی که در آنها نامی از کتاب مورد بحث به میان آمده است.

#### مجموعه «درایه الحدیث»

نظر به اهمیت علم درایه و جایگاه ویژه آن در شناسایی حدیث مقبول از مردود، و توقف علم فقه و اجتهاد بر آن، بسیاری از عالمان شیعی به نگارش کتب و رسائل متعدد در پیرامون علم درایه همت گماشته‌اند و آثار ارزشمندی در این زمینه از خود به جای گذاشته‌اند، متأسفانه با وجود امکانات گسترده چاپ و نشر در عصر حاضر، منابع چاپی در زمینه درایه شیعه بسیار اندک است به طوری که به فرموده مرحوم مامقانی:

... لما كان علم الدرايه و الرجال من العلوم المتوقف عليها الفقه و الاجتهاد عند اولي الفهم و الاعتبار، و صار في ازمنتنا مهجورين بالمره حتى لا تكاد تجد بهما خبيراً و بنكائهما بصيراً، بل صار من العلوم الغريبه و المباحث المتروكه...<sup>۱</sup>

اجازه آحاد، اثر، اخراج، اصل، اعتبار، اعلام، بلاغ، بدل، تخریج، تصحیح، تضییع، تمریض، الجامع، الجزء، الحیلولة، حدثنا، الحافظ، الحدیث، الحدیث القدسی، الحدیث المجهول، الحدیث المسند، الحسن، الخبر، رویه الاقران، روینا، الراوی، الراوی المجهول، الراوی المستور، السماع، السابق و اللاحق، السند، السنه، الشاذ، الشاذ المردود، الشاهد، الشق، الشیخ، الصحابی، الصحيح الاذنی، الصحيح الاعلی، الصحيح الاوسط، الضرب، الضعیف، الطبقة، عالی السند، عرض المناوله، العرض، العزیز، الغریب، الفرد المطلق و النسبی، قال لنا قراته، القاصر، القراوه، القوی، الكتاب، الكتابه، اللحق، مثله، المتابعه، التامه و الناقصه، المتروكه، المنشابه سنناً و متناً، المتصل، المتفق و المفترق، المتن، المتواتر، المحدث، المحرف، المحفوظ، المحکم، المختلف، المدیج، المدرج فیه، المدلس، المردود، المرسل، المرفوع، المزید، المساواه، المستفیض، المسلسل، المسند، المسند، المشتبه، المشتبه المقلوب، المشکل، المشهور، المشیخه، المصافحه، المصحف، المصنف، المضطرب، المضمّر، المطروح، المعتبر، المعروف، المعض، المعلق، المعلل، المعنعن، المقبول، المقطوع، المقلوب، مکانیه، المملی و المستملی، المناوله، المفقط، المنکر، المهمل، الموتلف و المختلف، الموافقه، الموقف، الموضوع، الموقوف، نحوه، النادر، الناسخ و المنسوخ، النزول، النوادر، ورد،

کتابها متناسب با اختصار یا تطویلی که دارند، مشتمل بر تنبیهات و فواید دیگری است همچون بحث درباره مجامیع حدیثی شیعه و سنی و...

از جمله فواید مذکور بحثی است درباره حجیت اخباری که از ائمه اطهار علیهم السلام رسیده و وجوب عمل به آنها، که در برخی کتابها درایه‌ای شیعه طرح شده و گویا مفصلترین بحثی که در این باره مطرح شده در کتاب «وصول الاخیار» حسین بن عبدالصمد عاقلی آمده است.

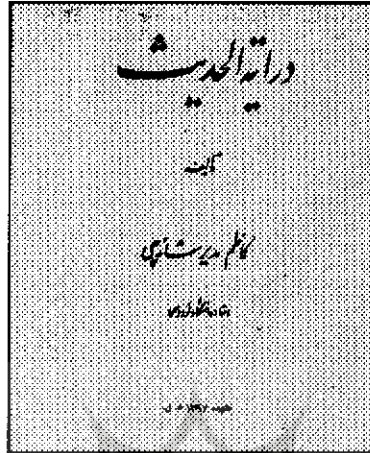
#### اصطلاحات علم درایه

هر دانشی برای خود اصطلاحات ویژه‌ای دارد که دانشمندان آن علم از آنها بهره می‌گیرند، کاربرد اصطلاح این است که مفهوم گسترده‌ای را با کمترین لفظ ادا می‌نماید. متخصصان همه دانش‌ها به منظور تشریح افکار و مقاصد خود اصطلاحاتی را وضع می‌کنند. محققان اسلامی در تبیین اصطلاحات علوم گوناگون، رساله‌ها و تالیفات گوناگونی نگاشته‌اند.

علم درایه نیز مانند هر علمی، اصطلاحات خاص خود را دارد و در تفسیر و توضیح اصطلاحات این علم رساله‌ها و کتب متعددی نگاشته شده و معرفی برخی از آنها در همین مقاله خواهد آمد.

عناوین و اصطلاحات رایج در علم درایه را در لیست اجمالی ذیل می‌توان خلاصه نمود: اخبارنا، اعلمنا، ادراج، اضطراب، اسناد،





باتوجه به مطلب فوق، اینجانب پیشنهاد تصحیح و تحقیق و احیای رساله‌های درایه‌ای شیعه وانتشار آن در چند مجلد را به مرکز تحقیقات دارالحدیث ارائه نمودم و این طرح در آن مرکز به تصویب رسید، و در ابتدا کتابشناسی توصیفی و نسخه‌شناسی از کتب درایه تنظیم شد و از این بین چند رساله که از اهمیت بیشتر برخوردار و حاوی مطالب فنی درخور توجه‌ای بودند انتخاب شده و هریک از رساله‌ها در اختیار محققین زبده و کاردان قرار گرفته تا امر تصحیح و تحقیق را به انجام برسانند.

و اکنون به حول و قوه الهی، نخستین مجلد از مجموعه درایه الحدیث تقدیم به محضر حدیث پژوهان و آگاهان به علوم حدیث می‌گردد، این جلد شامل رساله‌های ذیل است:

۱- کتابشناسی درایه شیعه از ابوالفضل حافظیان بابلی  
این مقاله از بنده فقیر الی الله العنی بعنوان مقدمه مجموعه درایه، شامل فهرستی از اسامی کتب درایه‌ای شیعه است به ضمیمه توضیحات کتابشناسی درباره هر رساله و معرفی برخی از نسخ .

#### کتابشناسی درایه شیعه

۱- آشنایی با علم درایه محمدحسن ربانی بیرجندی (معاصر)  
مقاله مفصلی است به فارسی در علم درایه که در مجله «نگاه حوزه» شماره‌های ۵۳ و ۵۴ و ۵۵ و ۵۸ به چاپ رسیده است.

۲- اخبار و آثار ساختگی

۹- اساس المطالب فی الدرایه و المباحث الرجالیه  
سید محمد بن فرج الله قاضی دزفولی (قرن ۱۳)

تقریرات درس شیخ انصاری در مسائل درایه و علم رجال است که به گفته علامه تهرانی نسخه‌ای از آن در نزد آیه‌الله مرعشی در قم موجود بوده است.  
مصفی المقال ۴۴۳: الذریعه ۴۴/۲۶

۱۰- اسباب الحدیث النبوی فی التراث الامامی  
سید حسن حسینی آل مجدد شیرازی (معاصر)

مقاله مفصلی است درباره اسبابی که موجب صدور احادیث نبوی گردیده و نیز احادیث نبوی که سبب نزول آنها در روایات ائمه علیهم السلام ذکر شده است، به ترتیب حروف تهجی اول احادیث.  
این مقاله در مجله علوم الحدیث (عربی) شماره ۲ صفحات ۵۸ الی ۱۰۶ و شماره ۴ صفحات ۴۵ الی ۱۰۲ به چاپ رسیده است.

۱۱- اشراقات الاصول فی اصول علم الحدیث  
جلال الدین محمد بن محمد باقر قاینی (۱۳۵۲ ق)

نام این رساله در «بغیة الطالب» معاصر وی - بیرجندی - درج شده است. الذریعه ۱۰۴/۲

۱۲- اصدق المقال فی علمی الدرایه و

ترجمه «الموضوعات فی الآثار و الاخبار» هاشم معروف حسنی است که توسط بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی در ۳۸۹ ص منتشر شده است.

۳- ارجوزه فی درایه الحدیث محمد بن ابی القاسم واصف گیلانی منظومه‌ای است در درایه الحدیث که به چاپ رسیده است.

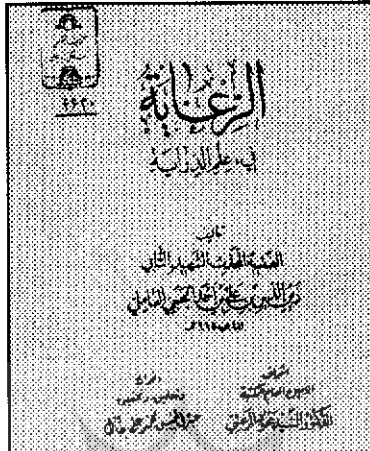
۴- ارجوزه فی الدرایه ابوالحسن بن محمد کاظم جاجرمی = الهدیه المکیه

۵- ارجوزه فی الدرایه، عبدالرحیم اصفهانی = موجز المقال

۶- ارجوزه فی الدرایه، محمد بن سلیمان تنکابنی = منبع الاحکام

۷- ارجوزه فی الدرایه، محمد حسن نائینی = الوجیزه

۸- ارجوزه فی الدرایه، علی اکبر مروج الاسلام کرمانی = یتیمه المحدث



### الرجال

محمدرضا بن قاسم غراوی نجفی (۱۳۸۵ ق)  
رساله‌ایست در علم درایه و رجال، فاضل  
اردوبادی در «الریاض الزاهره» از آن نقل نموده  
است. رساله «معرفه الاحوال فی علم الرجال»  
از دیگر تالیفات اوست. الذریعه ۱۲۱/۲ و  
۲۴۶/۲۱؛ مصفی المقال ۱۷۷

### ۱۳- اصطلاحات حدیث

فوایدی است به فارسی برگرفته از شرح  
من لایحضره الفقیه ملا محمد تقی مجلسی و  
مشيخه وی و نیز فایده‌ای است در بیان معنی  
اجازه.  
نسخه خطی: شماره ۳۲۱ کتابخانه  
سپهسالار تهران «۱۳۶ پ - ۱۴۵ پ» ده برگ  
فهرست کتابخانه سپهسالار ۱۴۱/۳.

### ۱۴- اصطلاحات علم درایه

سیدحسن حسینی آل مجدد شیرازی  
(معاصر)  
رساله مختصری است شامل معنای حدود  
دویست اصطلاح رایج در علم درایه به ترتیب  
حروف الفبا، هر اصطلاح را در چند جمله  
مختصر توضیح داده و آدرس منابع و مصادری  
که در آن، درباره آن اصطلاح بحثی به میان  
آمده را، آورده است. این رساله به عربی است و  
تاکنون به چاپ نرسیده است.

### ۱۵- اصطلاحات المحدثین

محمدزمان بن کلب علی خان جلائر

کتابی است در علم حدیث که پیرامون  
اصول علم حدیث و تاریخ و مصطلحات آن و  
نیز مصادر و عناصر و اقسام حدیث و کیفیت  
تحمل و طرق نقل حدیث بحث می‌نماید.  
چاپ: قم، موسسه ام‌القری، ۱۴۱۶ ق،  
۲۴۴ ص.

### ۱۸- اصول الحدیث و احکامه فی علم

الدرایه

جعفر سبحانی (معاصر)

کتابی است در علم درایه که از سوی  
شورای مدیریت حوزه علمیه قم به عنوان  
رساله درسی طلاب در این علم تعیین شده  
است، شامل مقدمه و هشت فصل است.  
چاپ: قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه،  
۱۴۱۲ ق، ۲۱۰ ص

معجم المطبوعات العربیه فی ایران ۲۷۸

### ۱۹- اصول علم الحدیث، محمدبن عبدالله

حاکم نیشابوری = معرفه علوم الحدیث

### ۲۰- الاعلام الیهادیه الرفیعه فی اعتبارالکتب

الاریعه و امثالها

علی نمازی شاهرودی (معاصر)

چاپ: مشهد، مطبعه خراسان، ۱۳۹۷ ق،  
۲۲۸ ص.

### ۲۱- اقسام خبر

منظومه کوتاهی است در ۱۲ بیت فارسی

در بیان اقسام خبر.

نسخه خطی: شماره ۶۵۲ کتابخانه مسجد

اعظم قم بخط محمد رفیع نائینی در ۱۱۲۴ ق.

خراسانی کلاسی متخلص به ساقی (۱۲۸۶ ق)  
رساله مختصری است در بیان  
اصطلاحاتی که محدثین درباره انواع روایات به  
کار می‌برند. سه نسخه از این رساله در  
کتابخانه‌های مرعشی، مسجد اعظم و ملک  
شناسایی شده است. این رساله را از روی خط  
مؤلف که نسخه آن به شماره ۱۷۴۲ در  
کتابخانه ملک موجود بوده، استنساخ نمودم. در  
این رساله اسمایی که بر احادیث معتبر و مردود  
اطلاق می‌شود و بیست نوع از انواع حدیث بیان  
شده است.  
فهرست مرعشی ۱۶۳/۲۲؛ فهرست  
کتابخانه مسجد اعظم ۱۰۹، فهرست کتابخانه  
ملک ۳۵۵/۵؛ معجم مؤلفی الشیعه ۳۵۵.

### ۱۶- الاصول الاربعمانه

ابوتراب بن محمد موسوی اصفهانی

(قرن ۱۳ ق)

پاسخ از پرسشی است درباره اهمیت و  
صحت روایات اصول اربعمانه شیعه، دو نسخه  
از این رساله در کتابخانه مرعشی قم موجود  
است.

فهرست مرعشی ۷۶/۶ و ۸۱.

### ۱۷- اصول الحدیث

عبدالهادی فضلی (معاصر)



فهرست کتابخانه مسجد اعظم ۴۶۷

### ۲۲ - اكمال الدرايه

از: نواب احمد حسینی ملقب به مذاق  
نام این رساله در کتاب «تاریخ احمدی»  
مولف که به چاپ رسیده، آمده است.  
الذریعه ۱۰۴/۱۱ رقم ۶۴۵

### ۲۳ - امان الحیث فی لهُو الحدیث

محمد مهدی بن یحیی قزوینی حاج عماد  
فهرسی مشهور به عماد الواعظین (۱۳۵۵ق)  
رساله فارسی مختصری است در علم  
درايه شامل مقدمه و فصل و خاتمه، که تالیف  
آن در ۱۳۴۷ ق. به پایان رسیده است.  
چاپ: مشهد، چاپخانه نور، ۱۳۴۸ ق. ۶۹  
ص.

الذریعه ۱۱۲/۱۱؛ مشار عربی ۹۰؛ معجم  
المطبوعات العربیه فی ایران ۱۰۱؛ مصفی  
المقال ۴۶۸؛ فهرست نسخه‌های خطی آستان  
قدس رضوی ۶۳۹/۶.

### ۲۴ - الانصاف فی علم الحدیث

سید مهدی بن علی غریفی بحرانی  
(۱۳۴۳ ق.)، مصفی المقال ۴۷۲.

### ۲۵ - انوار البصائر

حسن بن محمد شریف (قرن ۱۳)  
مولف، کتاب مفصلی در علوم مختلف  
اسلامی نگاشته و آن را «انوار البصائر» نامیده

است. وی مقدمه کتاب مذکور را به علم درایه  
و کلیات علم رجال اختصاص داده، بحث درایه  
شامل یازده فصل است و دو نسخه از آن در  
کتابخانه آیه‌الله گلپایگانی قم موجود است یکی  
با تاریخ کتابت ۱۲۳۳ ق. و دیگری که به خط  
مولف است تاریخ کتابت ندارد.

فهرست آستان قدس رضوی ۶۲۴/۶؛  
فهرست کتابخانه آیه‌الله گلپایگانی ۶۷/۱؛  
الذریعه ۵۸/۲۶؛ الکرام البرره ۳۵۲/۲.

### ۲۶ - الانوار الالهیه فی الدرايه و الرجال

(= درایه الحدیث)

از: سیدعلی بن سیدمحمد رضوی تبریزی  
مشهور به داماد (۱۳۳۶ ق)  
رساله درایه الحدیث از آثار مولف است که  
داماد مرحوم مامقانی کبیر بوده و تالیفاتی نیز در  
فقه همچون «مصباح الظلام فی شرح شرائع  
الاسلام» دارد. نسخه‌ای از این رساله در مکتبه  
فرزند مولف، سید مرتضی بوده است.  
الذریعه ۵۵/۸ رقم ۱۶۱؛ مصفی المقال  
۳۰۴-۳۰۵.

### ۲۷ - اوصاف الحدیث

سیدمرتضی حسین فاضل (۱۹۸۷  
میلادی)  
ترجمه «لوجیزه» شیخ بهایی است به  
زبان اردو، در لاهور پاکستان در ۵۲ صفحه به

چاپ رسیده است. مرحوم سیدمرتضی تالیفات  
بسیاری به زبان اردو دارد، از جمله «تاریخ  
تدوین حدیث» که به چاپ رسیده است.

بر صغیر کی امامیه مصنفین، سید حسین  
عارف نقوی ۶۵/۱؛ شیعه کتب حدیث کی تاریخ  
تدوین، سید حسین مرتضی فاضل

### ۲۸ - الايجاز

محمدجعفر بن سیف‌الدین شریعتمدار  
استرآبادی (۱۲۶۳ ق)  
رساله مختصری است در قواعد درایه و  
کلیات علم رجال شامل ده مطلب و یک خاتمه،  
گزیده اثر دیگر مولف به نام «لب اللباب» است.  
هفت نسخه خطی از این رساله تاکنون  
شناسایی شده است از جمله دو نسخه از آن در  
کتابخانه آیه‌الله مرعشی قم موجود است.

الذریعه ۴۸۶/۲؛ التراث العربی ۴۵۰/۵؛  
فهرست کتابخانه مسجد گوهرشاد ۷۴۱/۲؛  
فهرست سپه‌سالار ۲۲۵/۳

### ۲۹ - بحث‌های مقارن در علم حدیث

محمد رحمانی (معاصر)  
سلسله مقالاتی است درباره اقسام علوم  
حدیث،  
خبر متواتر و خبر واحد که در شماره‌های  
سوم، پنجم و دهم فصلنامه علوم حدیث به  
چاپ رسیده است.

### ۳۰ - بدایه الدرايه

زین‌الدین بن علی عاملی، شهید ثانی  
(۹۶۵ ق)



غیرمتواتر و علاج تعارض بین اخبار بیان نموده است. گویا این رساله همان است که با عنوان «رساله فی احوال الاخبار» نیز خواهد آمد. نسخه خطی: شماره ۲۶۹۴ دانشگاه تهران، کتابت در ۱۰۴۴ ق و نسخه شماره ۳۲۷۹ همانجا فهرست دانشگاه تهران ۲۳۳۹/۹ و ۱۵۷۸/۱۰، و نسخه شماره ۱۸۲۲ کتابخانه مسجد اعظم قم. فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم ۵۲۵.

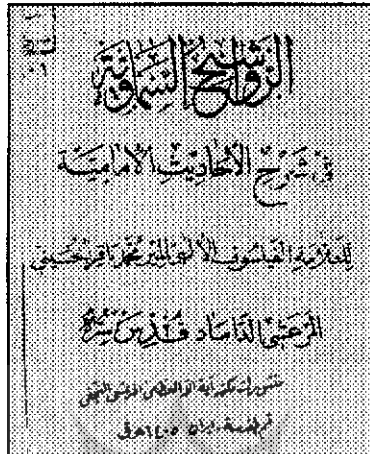
### ۳۸- تحفه الاخوان

محمد سعید واعظ مرندی (قرن ۱۱ ق) رساله فارسی مفصلی است در مباحث متفرقه شامل مقدمه و سه فائده و یک خاتمه، که فائده دوم آن در دانستن اصطلاحات اهل حدیث است. مولف از شاگردان شیخ بهایی (۱۰۳۰ ق) بوده است.

نسخه‌ای از این کتاب را در کتابخانه آیه‌الله گلپایگانی قم به شماره ۳۴/۱۳۰ فهرست نمودم و نسخه‌ای نیز در کتابخانه آیه‌الله مرعشی دارد. الذریعه ۴۱۵/۳؛ فهرست مرعشی ۲۱۷/۵.

### ۳۹- تحفه القاصدین فی معرفه اصطلاحات المحدثین

محمد بن علی بن ابراهیم ابن ابی جمهور احسایی (بعد از ۹۰۱ ق) ابن ابی جمهور در آخر کتابش «کاشفه الحال» در بحث انواع الحدیث و اقسامه می‌گوید: من اراد الاستقصاء مع ذکر الامثله فقلیه بکتابنا تحفه القاصدین فی معرفه اصطلاحات المحدثین» نسخه‌ای از این رساله بدست نیامد و آنچه در یادنامه محقق طباطبایی اشتباهاً به عنوان «رساله‌ای در درایه» از ابن‌ابی‌جمهور معرفی شده، «بدایه الدرایه» شهید ثانی است. الذریعه ۴۶۱/۳؛ المحقق الطباطبایی فی ذکراه السنویه الاولی ۱۵۰۴/۳.



سید نامر هاشم حبیب عمیدی مقاله‌ای است تحقیقی به زبان عربی که در فصلنامه تراثنا شماره ۴۷ و ۴۸ صفحات ۱۹۴ الی ۲۶۷ به چاپ رسیده است.

### ۳۵- تاریخ حدیث

کاظم مدیر شانه‌چی (معاصر) تعریف تاریخ حدیث، سیر تدوین حدیث نزد اهل سنت و شیعه و معرفی مجامع معروف حدیثی شیعه و اهل سنت از جمله مباحثی است که در این کتاب مطرح گردیده است. این کتاب برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی تدوین شده و توسط انتشارات سمت به سال ۱۳۷۷ ش در تهران به چاپ رسیده است.

### ۳۶- تاریخ عمومی حدیث

مجید معارفه کتاب مبسوطی است درباره حدیث و تاریخ آن در ۴۵۸ صفحه توسط انتشارات کویر در تهران به سال ۱۳۷۷ ش چاپ شده است.

### ۳۷- تحریر بیان الاخبار التي فی اول الاستبصار

قطب‌الدین سعید بن هبه الله راوندی (۵۷۳ ق) شرحی است بر بحث کوتاهی که شیخ طوسی در اول استبصار راجع به خبر متواتر و

رساله مختصر و مشهوری است در علم درایه شامل یک مقدمه و چهار باب، مولف شرحی بر این رساله نگاشته که به «الرعايه فی شرح بنیاه الدرایه» مشهور است. نسخ خطی آن فراوان است به طوری که در کتابخانه‌های ایران ۲۱ نسخه از آن سراغ داریم. از جمله نسخه شماره ۱۰۴۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران کتابت شده در ۹۶۷ ق. این رساله تاکنون چند بار به چاپ رسیده از جمله با تصحیح استاد سید محمدرضا حسینی جلالی در قم به سال ۱۴۲۱ ق در ۸۸ صفحه به چاپ رسیده است.

الذریعه ۵۸/۳؛ معجم المطبوعات العربیه فی ایران ۲۸۳؛ فهرست دانشگاه تهران ۱۶۶۱/۵.

### ۳۱- بررسی اصول و معیارهای حدیث از جهت متن

جعفر صادق فدکی (معاصر) پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد از دانشکده قم در سال ۱۳۷۹ ش است که در ۲۲۱ صفحه شامل یک مقدمه و سه فصل تنظیم شده است: ۱- وضع و تحریف روایات ۲- نقد روایات در دو بخش نقد سند و نقد متن ۳- بررسی اصول و معیارهای نقد حدیث از جهت متن در شش بخش.

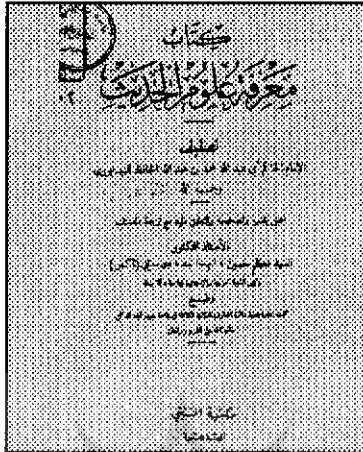
### ۳۲- بندی در رجال و درایه

قطعه کوتاهی است در رجال و درایه که در نسخه خطی شماره ۲۲۸۷ کتابخانه ملک مندرج است. فهرست کتابخانه ملک ۱/۶.

### ۳۳- پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه دکتر مجید معارف

چاپ شده در تهران توسط موسسه فرهنگی و هنری ضریح، چاپ دوم در ۱۳۷۶ ش، ۵۶۲ صفحه وزیری.

### ۳۴- تاریخ الحدیث و علومه



۴۴- تزکیه الراوی

از: محمدبن حسن بن زین الدین عاملی (۱۰۳۰ ق)  
رساله‌ای است در تحقیق اینکه آیا در صحت سند روایت به تزکیه عدل واحد اکتفا می‌شود یا نه، نسخه‌ای از این رساله به شماره ۱۸ در کتابخانه مدرسه فیضیه قم موجود است. (فهرست مدرسه فیضیه، استادی ۴۴/۱) و نسخه‌ای نیز در مرکز احیاء میراث اسلامی قم به شماره ۳۱۴۸ دارد.

۴۵- تعریف علم درایه، رجال و تراجم رجال مصطفی اشرفی شاهرودی (معاصر)  
مقاله‌ای است به فارسی که در مجله «نگاه حوزه» شماره‌های ۴۳ و ۴۴ به چاپ رسیده است.

۴۶- تعلیقه شرح الدرایه للشهید الثانی  
شیخ عبدالواحد عاملی  
مؤلف قبل از عصر افندی صاحب ریاض العلماء می‌زیسته و تعلیقاتی بر «الرعايه» شهید ثانی نگاشته است.  
مصطفی المقال ۲۵۶؛ ریاض العلماء، ۳/۲۷۶؛ تکمله امل الاصل، صدر ۲۷۳ و ۲۷۴؛ الذریعه ۵۸/۳.

۴۷- التعلیقه علی الدرایه للشهید الثانی

۴۰- تحقیقی در منابع ایدئولوژیک اسلام ابوالفضل شکوری (معاصر)  
در بخشی از این کتاب که به زبان فارسی است مباحثی در علم درایه مطرح شده است. از جمله: تبیین رابطه زنجیره سند حدیث با متن آن، ملاک‌شناسی حدیث، روش برداشت از سنت.  
چاپ: قم، نشر حر، ۱۳۵۹ ش، ۲۶۶ ص.

۴۱- تدوین حدیث

منصور پهلوان  
ترجمه مقدمه کتاب «جامع احادیث الشیعه» است که مترجم با افزودن پاورقیها آنرا بصورت مقاله‌ای در مجله مقالات و بررسیها دفتر ۵۵ و ۵۶ صفحات ۱۰۱ الی ۱۲۰ منتشر کرده است.

۴۲- ترجمه الدرایه شهید ثانی

محمود افتخارزاده (معاصر)  
ترجمه فارسی روانی است از درایه شهید ثانی که در ضمن کتاب «روش شناخت سنت و تاریخ اسلام» آورده است.

۴۳- ترجمه: صفویه فی المله المصطفویه

میرزا محمودبن علی (قرن ۱۱ ق)  
مؤلف که از شاگردان میرداماد بوده، بدستور شاه صفی تصمیم گرفت که «من لایحضره الفقیه» شیخ صدوق را به فارسی ترجمه نماید. وی مقدمه‌ای در علم درایه و علوم حدیث به ترجمه مذکور افزوده است. تاکنون سه نسخه از این رساله شناسایی شده است. تاریخ کتابت یکی از آنها ۱۰۵۷ ق است. فهرست مجلس ۳۹/۲۶؛ فهرست مرعشی ۲۹۹/۲۰ و ۵۷/۱۱ ترجمه «الوجیزه» شیخ بهایی به اردو، سید مرتضی حسین فاضل = اوصاف الحدیث ترجمه «الوجیزه» شیخ بهایی به فارسی، سید مهدی مرعشی = حدیث‌شناسی.

از: شیخ عبدالعلی جزائری (۱۲۲۱ ق)  
کتاب درایه شهید ثانی را به خط خود در سال ۱۲۲۱ ق کتابت نموده و تعلیقاتی بر آن و بر کتاب رجال ابن داود نگاشته است.  
الکرام البرره ۲/۷۲۸

۴۸- تعلیقه علی شرح درایه الحدیث

للسهید الثانی

سید مرتضی کشمیری (۱۳۲۳ ق)  
حواشی بر شرح الدرایه شهید ثانی است.  
اعیان الشیعه ۱۰/۱۳۱

۴۹- التعلیقه علی الهدیه المکیه

از: نصرالله بن ابی‌الحسن جاجرمی.  
(قرن ۱۳)  
مؤلف بر ارجوزه‌ای که پدرش در درایه سروده، حواشی بسیاری نگاشته است.  
الذریعه ۸۰/۱۸ رقم ۷۶۹ و ۲۱۳/۲۵ رقم ۲۳۶ و ۲۵۱/۲۶ رقم ۱۲۶۲

۵۰- التعلیقه علی الوجیزه

از: ابوالحسن بن سیدعلی موسوی تبریزی، مولانا (معاصر)

حواشی مختصری است بر الوجیزه شیخ بهایی در علم درایه که همراه با وجیزه بخط آقای مولانا به سال ۱۴۰۷ ق به چاپ رسیده است، صفحه ۱ تا ۱۱ شامل وجیزه تعلیقه با صفحه شمار جدید از صفحه ۱ تا ۱۴ می‌باشد.

۵۱- تعلیقه علی الوجیزه

سید علاءالدین موسوی  
تعلیقاتی است بر «الوجیزه» شیخ بهایی در درایه که به چاپ رسیده است.

۵۲- تلخیص المقال، سید محمد عصار =

ملحض المقال

۵۳- تلخیص مقیاس الهدایه

علی‌اکبر عفتاری (معاصر)

نامر هاشم حبیب عمیدی (معاصر)  
مقاله‌ای است که در مجله «قضایا  
الاسلامیه» شماره ۳ به چاپ رسیده است.

۶۰. جواهر الکلمات فیما يتعلق باحوال الرواه  
احمدبن محمد مفید هزار جریبی (قرن ۱۳)  
قواعدی است در علم درایه و کلیات علم  
رجال و نیز بیان انواع خبر از جهت سند یا متن  
بصورت استدلالی، شامل مقدمه و پنج مقصد.  
علامه تهرانی نسخه‌ای از این کتاب را در کربلا  
نزد سید محمد تقی طباطبایی دیده است و  
نسخه‌ای نیز در تملک آقای رضا اسنادی بوده  
و دو نسخه نیز در مرکز احیاء میراث اسلامی قم  
از آن موجود است.  
الذریعه ۲۷۸/۵؛ مصفی المقال ۷۱؛ صنو  
شصت نسخه خطی ۵۸؛ فهرست مرکز احیاء  
میراث اسلامی ۳۴۱/۱.

۶۱. جوامع الكلم  
از: محمدبن شرف حسینی جزایری  
مشهور به سید میرزا (قبل از ۱۱۰۹ ق)  
یکی از جوامع معتبر حدیث و از مجامیع  
اربعه متاخر است که علاوه بر احادیث فقهی،  
احادیث اصول عقاید اخلاق، تفسیر و مواعظ و  
آداب از کتب اربعه و دیگر مراجع حدیث  
گردآوری شده است. این کتاب دارای  
مقدمه‌ایست مبسوط در درایه و کلیات علم  
حدیث، هر مطلب از مقدمه با عنوان «مسئله»  
آغاز می‌شود. نسخه‌های متعددی از «جوامع  
الكلم» در کتابخانه آستان قدس رضوی،  
دانشگاه تهران، مجلس، مرعشی و  
کتابخانه‌های دیگر شناسایی شده است. نام  
کتاب در کشف الحجب ص ۱۶۵ به‌عنوان  
«جوامع الکلام فی دعائم الاسلام» درج شده  
است.

مؤلف کتاب، استاد علامه محمدباقر  
مجلسی و شیخ حر عاملی بوده است.  
الذریعه ۲۵۳/۵ - ۲۵۵؛ فهرست آستان  
قدس رضوی ۶۹/۵ - ۷۰؛ فهرست مرعشی

چگونگی شناخت راویان را آورده است، شامل  
یک مقدمه و سیزده باب.  
نسخه خطی: شماره ۶۳۲۲ کتابخانه  
آیه‌الله مرعشی و شماره ۱۳۶۴ کتابخانه آستان  
قدس رضوی، ۲۸۹/۱۶؛ فهرست اهدایی رهبری  
به آستان قدس رضوی ۳۶۷.

۵۷. تهذیب الاحکام فی شرح تهذیب الاحکام  
از: قاضی نورالله بن سید شریف شوشتری  
(۱۰۱۹ ق)  
شرحی است بر تهذیب الاحکام که در  
مقدمه آن درباره ماهیت علم حدیث و اصول آن  
و بیان حاجت بدان و برخی از مسائل علم  
حدیث و مصطلحات آن بحث شده است.  
الذریعه ۵۳/۴.

۵۸. جامع المقال فیما يتعلق باحوال  
الحدیث و الرجال  
فخرالدین بن محمد علی طریحی نجفی  
(۱۰۸۷ ق)  
کتاب مشهوری است در مصطلحات علم  
حدیث و آنچه بر طلاب علوم حدیثی دانستن  
آن لازم است، شامل مقدمه و دوازده باب و  
خاتمه، تالیف آن در ۱۰۵۳ ق به اتمام رسیده  
است. تاکنون ۳۳ نسخه خطی از این کتاب در  
کتابخانه‌های ایران شناسایی شده، از جمله  
نسخه شماره ۲۳ کتابخانه آیه‌الله گلپایگانی، قم.  
با تاریخ کتابت ۱۰۵۳ ق.  
تلخیص این کتاب با عنوان «متقن  
المقال» خواهد آمد.

چاپ: تهران، کتابفروشی جعفری، ۱۳۷۴ ق  
الذریعه ۷۳/۵؛ مشار عربی ۲۴۶؛ التراث  
العربی ۱۹۷/۲؛ فهرست دانشگاه تهران  
۲۴۴۸/۱۱ و ۴۴۱/۸؛ فهرست آستان قدس  
رضوی ۵۹۹/۶؛ مصفی المقال ۱۴۹؛ مقیاس  
الهدایه ۵۲/۴ - ۵۴.

۵۹. الجدید فی علم الدرایه و الرجال  
عندالشهید الصدر

تلخیص کتاب «مقیاس الهدایه» مامقانی  
است در درایه، شامل مقدمه و هشت فصل و  
ملحقات، که توسط دانشگاه امام صادق تهران  
در ۲۸۰ ص به سال ۱۳۶۹ ش منتشر شده  
است.  
معجم المطبوعات العربیه فی ایران ۲۸۸.

۵۴. تمیمه الحدیث فی علم الدرایه  
میرزا ابوالفضل بن ابن القاسم کلانتر نوری  
تهرانی (۱۳۱۶ ق)  
علامه تهرانی نسخه‌ای از این رساله را در  
نزد پسر مؤلف حاج میرزا محمد در تهران دیده  
است.  
الذریعه ۴۳۵/۴ و ۸۸/۶؛ مصفی المقال ۳۳  
و ۳۴.

۵۵. توضیح المقال فی علم الدرایه و الرجال  
ملا علی کنی تهرانی (۱۳۰۶ ق)  
کتاب مبسوطی است در علم درایه و  
رجال، شامل مقدمه و سه باب و خاتمه. تاکنون  
سه نسخه خطی از آن شناسایی شده و دوبار در  
تهران به سال‌های ۱۲۹۹ ق و ۱۳۰۲ ق به  
صورت چاپ سنگی منتشر شده است.  
این کتاب بار دیگر با تصحیح و تحقیق  
آقای محمدحسین مولوی، توسط موسسه  
دارالحدیث قم به سال ۱۳۷۹ ش، در ۳۴۴  
صفحه به چاپ رسیده است.  
الذریعه ۴۹۹/۴؛ معجم المطبوعات العربیه  
فی ایران ۲۸۹؛ فهرست مسجد اعظم ۹۶؛  
فهرست دانشکده الهیات تهران ۵۰۱/۱؛ مشار  
عربی ۲۲۷؛ مصفی المقال ۳۳۳.

۵۶. تنقیح المقال فی کیفیه طریق  
الاستدلال

حسن بن عباس بن محمد علی بلاغی  
مؤلف پس از آنکه از نگاشتن کتاب  
«متهتھی الوصول الی علم الاصول» فراغت  
یافت، این کتاب را در شناخت صحیح و سقیم  
از اخبار نگاشته و پاره‌ای از قواعد علم الحدیث و



۳۱/۱۱ - ۳۳ فهرست مجلس ۴۰/۲۳؛ فهرست دانشگاه تهران ۱۲۷۲/۵ - ۱۲۷۶ و ۱۶۲۸ - ۱۶۲۹؛ التراث العربی ۲۳۲/۲

۶۲- الجوهرة العزیزة فی شرح الوجیزة  
سید علی محمدبن محمدبن دندار علی نقوی لکنهویی (۱۳۱۲ ق)  
بیشتر مطالب شرح متوسط از شروع سه‌گانه‌ای است که نقوی بر «الوجیزه» شیخ بهایی نگاشته است. این شرح از «الرعیاه» شهید ثانی اخذ شده و این کتاب در هند به صورت چاپ سنگی منتشر شده و بار دیگر به صورت تحقیقی در مجموعه «درایه الحدیث» به چاپ می‌رسد.  
الذریعه ۲۹۳/۵ و ۲۱۶/۱۲ و ۱۶۹/۱۴؛ مصفی المقال ۳۴۲.

۶۳- حاشیه بدایه الدرایه  
محمدباقر بن رضا زند کرمانی (قرن ۱۴)  
برگه‌هایی است پراکنده از حاشیه کرمانی بر رساله «بدایه الدرایه» شهید ثانی که در ابتدای نسخه‌ای از کتاب «الفیوضات الامعه فی حال الکتب الاربعه» او، بخط وی در کتابخانه آیه‌الله مرعشی به شماره ۷۳۳۶ موجود است.  
فهرست مرعشی ۱۲۷/۱۹

۶۴- الحاشیه علی التعلیقہ البهیمانیه (= حاشیه الفوائد الرجالیه)  
از: مولی علی بن خلیل رازی تهرانی (۱۲۹۷ ق)

حواشی است بر قسمت «الفوائد الخمسه الرجالیه» که مقدمات تعلیقات وحید بهیمانی بر منهج المقال است و این فوائد در فن درایه و علوم حدیث می‌باشد. الذریعه ۱۲۵/۱۰ و ۱۵۰/۱۳ و ۳۸۷ و ۴۰/۶؛ مصفی المقال ۳۱۹ بخشی از این حواشی در هامش نسخه شماره ۲۷ کتابخانه آیه‌الله گلپایگانی در قم درج شده است.

۶۵- حاشیه الرعیاه  
ملا محمد باقر کهرودی (۱۳۱۵ ق)  
حواشی علمی مفید و ارزنده‌ای است بر کتاب «الرعیاه» شهید ثانی، کهرودی در حاشیه نسخه‌ای از «الرعیاه» که به خط خود در ۱۲۷۳ ق کتابت نموده، حواشی و نظرات خود را در هامش آن درج کرده و نسخه مذکور در کتابخانه شخصی وی موجود بوده و مرحوم آیه‌الله آقا مجتبی عراقی در فهرست نسخ خطی کتابخانه کهرودی از این اثر یاد نموده است.

علمای گمنام، آقا مجتبی عراقی، ص ۱۰۶  
۶۶- حاشیه الرعیاه  
محمدبن سلیمان تنکابنی (۱۳۰۲ ق)  
تنکابنی در قصص العلماء جزء تالیفاتی حواشی بر شرح درایه شهید ثانی را نام می‌برد و می‌گوید: اگر چه غیر مدون است و در حواشی همان کتاب متفرقه ثبت است، لیکن اگر تدوین شود مجلدی خواهد بود.  
قصص العلماء ۸۴

۶۷- الحاشیه علی الرعیاه  
از: شیخ علی بن عبدالله علیاری تبریزی (۱۳۲۷ ق)

حواشی است بر الرعیاه فی علم الدرایه شهید ثانی؛ بهجه الامال فی علم الرجال از تالیفات مهم و ارزنده مرحوم علیاری در رجال است.

۶۸- حاشیه الفوائد الرجالیه  
از: محمدباقر بن غلامعلی تستری (۱۳۴۷ یا ۱۳۲۷ ق)  
تعلیقاتی است بر «الفوائد الرجالیه» وحید بهیمانی برگرفته از افادات استادش ملاعلی خلیلی. الذریعه ۹۸/۱۰؛ مصفی المقال ۸۹.

۶۹- حاشیه الرواشح السماویه  
از: ملا محسن فیض کاشانی (۱۰۹۱ ق)

حاشیه‌ای است بر «الرواشح السماویه» استادش میرداماد، که نسخه خط فیض را صاحب روضات الجنات دیده است.  
الذریعه ۹۰/۶ رقم ۴۶۸؛ فهرست‌های خود نوشت فیض کاشانی ص ۳۰۹.

۷۰- حاشیه الرواشح السماویه  
از: صدرالدین محمدبن ابراهیم شیرازی (ملاصدرا) (۱۰۵۰ ق)  
حاشیه‌ای است بر «الرواشح السماویه» استادش میرداماد، نسخه خط ملاصدرا در نزد صاحب روضات الجنات بوده است.  
الذریعه ۹۰/۶ رقم ۴۶۹

۷۱- حاشیه لب اللباب  
محمد سعید بن محمد رحیم گیلانی (قرن ۱۳)  
به خط خود «لب اللباب» محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی را در ۱۲۴۱ ق کتابت نموده و در حواشی آن تعلیقاتی نگاشته که به گفته علامه تهرانی مراتب فضل و خبرویت او از تعلیقات مذکور پیداست.

طبقات اعلام الشیعه، الکرام البرره ۵۹۹/۲  
۷۲- حجیه الحدیث المعنعن  
سید محمدرضا حسینی جلالی (معاصر)  
مقاله مفصلی است درباره حدیث معنعن که در مجله «علوم الحدیث» عربی شماره ۳ صفحه ۵۵ الی ۱۷۴ به چاپ رسیده است.

۷۳- الحدیث النبوی بین الروایه و الدرایه  
جعفر سجانی  
کتاب مفصلی است در بازشناسی احادیث سره از ناسره و ارائه ملاک‌هایی برای این کار. در یک مقدمه و دو بخش. مولف در این کتاب احادیث نبوی منقول از چهل صحابی نامور را ارزیابی می‌کند و دلایل ضعف یا قوت آنها را باز می‌نماید.

چاپ: قم، موسسه امام صادق(ع)، ۱۴۱۹



رسائل مختلف بوده، درج نموده است. نسخه مذکور به شماره ۵۴۳ در کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد موجود است. فهرست گوهرشاد ۶۵۱/۲

الذریعه ۶۴/۷ و ۶۵؛ مقياس الهدايه ۲۲/۴؛ اصول الحديث و احكامه، جعفر سبحانی ص ۷.

ق، ۷۲۴ ص. نک: مجله «علوم حدیث» فارسی، شماره ۱۱، ص ۱۷۳ - ۱۷۸، مقاله آقای اسلامی در معرفی کتاب مذکور.

#### ۷۷- دانش حدیث

۸۲- درایه الحدیث  
سید عبدالمجید گروسی طباطبایی همدانی (۱۳۱۹ ق)  
رساله مختصری است در علم درایه، تألیف آن در ۱۹ رجب ۱۳۰۲ در همدان به پایان رسیده است.

محمدباقر نجف‌زاده بارفروش (معاصر) کتابی است بفارسی در علم حدیث و تعریف شعب مختلف دانش‌های حدیثی و بیان اقسام حدیث و تعریف مصطلحات حدیثی و... چاپ: تهران، موسسه انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۳ ش، ۳۷۲ ص.

#### ۷۴- حدیث و درایه

مهدی مهریزی (معاصر)  
رساله مختصری است به فارسی درباره حدیث و علم درایه. چاپ: قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۵۰ ص.

نسخه خط مولف در ۸۱ برگ قطع رقعی، در کتابخانه شخصی آقای عندلیب در همدان موجود بوده، کتابهای این کتابخانه به کتابخانه آیه‌الله مرعشی در قم منتقل شده است. نقباء البشر ۱۲۲۲/۳

۷۸- درامدی بر حدیث پژوهی  
محمد بحرانی (معاصر)  
پایان‌نامه کارشناسی ارشد مولف از دانشکده اصول دین است، شامل روش پژوهش در متون حدیث، برخی منابع حدیثی و چکیده‌ای از ۱۴۵ پایان‌نامه حدیثی. چاپ: تهران، فرهنگ گستر، ۲۳۵ ص. نک: فصلنامه کتابهای اسلامی ۱۵۰/۲ و ۱۵۱.

#### ۷۵- حدیث‌شناسی

سید مهدی مرعشی (معاصر)  
ترجمه و شرح فارسی است بر رساله «الوجیزه» شیخ بهایی، که همراه با متن عربی در ۷۰ صفحه رقعی به سال ۱۴۰۷ ق در قم به چاپ رسیده است.

۸۳- درایه الحدیث (= رساله فی الدرایه)  
از: شیخ علی بن محمود مشغری عاملی (قرن ۱۱)

#### ۷۶- حل الاشکال (فی معرفه الرجال)

مولف دایی پدر شیخ حر عاملی بوده است و شیخ حر در امل الاصل رساله فی الدرایه را از تالیفات وی معرفی نموده و شیخ آقا بزرگ تهرانی از رساله مذکور به عنوان کتاب درایه الحدیث یاد کرده است. الذریعه ۵۵/۸ رقم ۱۶۳؛ کشف الحجب والاسرار ص ۲۶۲ رقم ۱۳۸۷ امل الاصل ۱۳۴/۱؛ ریاض العلماء ۲۵۵/۴.

جمال‌الدین احمدین موسی بن جعفر بن طاووس حلی (۶۷۳ ق)  
مولفه استاد علامه حلی و ابن داود حلی بوده و به گفته برخی از محققین این کتاب اولین تالیف شیعی در علم درایه است. اگر حاکم نیشابوری را شیعه نمانیم... ابن طاووس را اول کسی دانسته‌اند که اصطلاحات جدید را در تقسیم حدیث به اقسام چهارگانه ابداع نموده است. علامه حلی در «خلاصه الاقوال» و ابن داود حلی در رجالش از این کتاب استفاده نموده‌اند و نسخه اصل آن در دست شهید ثانی بوده و پس از او به فرزندش صاحب معالم رسیده و او کتاب «التحریر الطاوسی» را از روی آن نگاشته است، هم‌چنین این نسخه بدست ملاعبده شوشتری رسیده و او مطالبی که از کتاب الضعفاء ابن غضائری در آن بوده، استخراج نموده است، به گفته علامه تهرانی این نسخه تا عصر مجلسی باقی مانده ولی پس از آن خبری از نسخه مذکور یا نسخه‌های دیگر از این کتاب بدست نیامد.

۸۴- درایه الحدیث  
احمد بن محمد ابراهیم نقوی لکهنوی (۱۳۶۶ ق)

۸۰- دراسه حول الخیر المتواتر  
سید هاشم هاشمی  
مقاله‌ای است که در مجله تراثنا شماره ۱۶ صفحات ۲۴ - ۷۲ به چاپ رسیده است.

مولف از علمای هند و معروف به علامه هندی، حدود هفتاد کتاب و رساله در مسائل مختلف اسلامی تألیف نموده و بسیاری از تالیفاتش به چاپ رسیده است. از جمله تالیفات اوست: رساله فی درایه الحدیث، که به زبان عربی است.

۸۱- درایه  
محمد علی نوری (قرن ۱۳)  
فوائدی است در درایه، که محمد صادق نویسراتی در ۱۲۵۶ ق به نقل از محمدعلی نوری در نسخه‌ای که مشتمل بر مجموعه‌ای از

موسوعه مولفی الامامیه ۴۶۶/۴؛ اعیان الشیعه ۷۴/۳، مطلع انوار ۸۶ - ۸۸.





۸۵- درایه الحدیث، حسن بن محمد شریف = انوار البصائر

۸۶- درایه الحدیث

سید حسین بن محمد حسینی (قرن ۱۴) قواعد علم درایه را در یک مقدمه و شش باب و یک خاتمه با استدلال مختصر بیان کرده است. دو نسخه از این رساله شناسایی شده که یکی از آنها در ۱۲۶۸ ق کتابت شده است. نسخه خطی: شماره‌های ۸۸۷۱ و ۵۴۶۷ کتابخانه آیه‌الله مرعشی قم

فهرست مرعشی ۵۹/۲۳ و ۲۴۸/۱۴

۸۷- درایه الحدیث

سید عبدالله بن محمدرضا شیر حسینی کاظمی (۱۲۴۲ ق)

مقدمه‌ای است بر کتاب «جامع المعارف و الاحکام فی مسائل الحلال و الحرام» مولفه در مسایل علم درایه شامل چند مقصد و هر مقصد در چند مقام، تالیف ابن مقدمه در ۱۲۳۳ ق به پایان رسیده است. تاکنون هفت نسخه از این مقدمه مبسوط شناسایی شده از جمله نسخه‌ای که به شماره ۳۱۵۱ در کتابخانه آیه‌الله گلپایگانی قم فهرست نمودم.

الذریعه ۱۲۹/۱۸؛ مصفی المقال ۲۳۹؛ التراث العربی ۱۴/۳؛ فهرست الفیایی آستان قدس رضوی ۲۴۳؛ فهرست مرعشی ۱۳/۱۷۷ و ۸۶/۲۵.

۸۸- درایه الحدیث

بخشی از رساله مفصلی است در علم درایه که مولف آن شناخته نشد، مولف از فوائد رجلیه وحید بهبهانی (۱۲۰۶ ق) نقل می‌کند. این نسخه ضمن مجموعه طباطبایی به شماره ۵۵۲ در کتابخانه مجلس موجود است. فهرست مجلس ۲۵۵/۲۲

۸۹- درایه الحدیث

مطالب پراکنده‌ای است درباره حدیث و انواع آن، مولف از شاگردان میرزای قمی (۱۳۳۱ ق) بوده است. این نسخه در کتابخانه ملی ایران به شماره ۲۲۸۴ موجود است.

فهرست کتابخانه ملی ۷۱۳/۱۱

۹۰- درایه الحدیث

کاظم مدیر شانه‌چی (معاصر) در این اثر ابتدا مبادی علم حدیث و معانی اخبار و سنت، طبقات صحابه، اصطلاحات حدیث اعم از متواتر، آحاد و سلسله راویان و شرایط آنها، حجیت اخبار و در پایان کتب اربعه شیعه و صحاح سته اهل سنت بررسی شده است. نسخه خط مولف در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۳۱۵۳ نگهداری می‌شود (فهرست الفیایی آستان قدس ص ۲۴۴)

چاپ: مشهد، ۱۹۷۷ میلادی، ۱۶۱ ص. قم، مرکز نشر اسلامی، ۱۳۶۴ ش، ۱۹۲ ص.

معجم المطبوعات العربیه فی ایران ۲۹۴؛ مرجع ۷۸ جلد ۱ ص ۲۵۹ شماره ۲۰۵۳

۹۱- درایه الحدیث

سید محمد علم الهدی بن شمس‌الدین محمد کابلی (۱۳۶۸ ق) رساله‌ای است در علم درایه. مولف ضمن شرح حال خود از این تالیف یاد کرده است. نک: المسلسلات فی الاجازات ۱۸/۲

۹۲- درایه الحدیث

از: شیخ نورالدین علی بن حسین بن عبدالعالی کرکی معروف به محقق ثانی (۹۴۰ ق)

مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی نسخه‌ای از کتاب درایه محقق کرکی را در مکتبه خوانساری دیده و آنرا در الذریعه معرفی نموده است.

آقای شیخ محمد حسون در یادنامه محقق طباطبایی (ج ۲ ص ۶۹۹) در این باره می‌نویسد:

«یقال انه - کرکی - کتب رساله فی الدرایه، لم اشاءدها لحد الان و لم اقف علی نسخه خطیه لها»

آقای حسون که آثار محقق ثانی را تحقیق

و منتشر نموده‌اند در لایالی کتب متعدد او، آرای رجالی و درایه‌ای ایشان را جمع‌آوری نموده که بنام «الفوائد الرجالیه للمحقق‌الکرکی» معرفی می‌شود. الذریعه ۵۵/۸؛ مصفی المقال ۲۷۷.

۹۳- درایه و حدیث‌شناسی

سید موسی شبیری زنجانی (معاصر) جزوه‌ای درسی است از مباحث حضرت آیه‌الله شبیری زنجانی که توسط دارالتبلیغ قم در سال ۱۳۸۹ ق در ۲۳ + ۸۰ ص به چاپ رسیده است.

ادامه دارد

پی‌نوشت‌ها:

۱. بحارالانوار ۱۶۰/۲ به نقل از سرائر
۲. کافی ۴۲/۱
۳. بحارالانوار ۱۸۴/۲
۴. همان
۵. منیه المرید ۳۶۹-۳۷۰
۶. بحارالانوار ۲/۱۰۹
۷. وصول الاخبار الی اصول الاخبار ۱۲۱
۸. لسان العرب ۲۵۵/۱۴؛ المصباح المنیر ۲۶۲/۱؛ مجمع البحرین ۱۳۸/۱
۹. مقیاس الهدایه ۳۹/۱-۴۰ و ۱۱/۵-۱۳
۱۰. معجم الفروق اللغویه، ابوهلال عسکری، ۲۳۰
۱۱. الرعايه فی علم الدرایه ۴۵
۱۲. تراثنا ش ۳۸ و ۳۹ ص ۲۷۳
۱۳. اصول الحدیث و احکامه، جعفر سبحانی ص ۷؛ تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام ص ۲۹۵
۱۴. الدرالمنثور ۱۸۸/۲؛ ریاض العلماء ۳۶۸/۲؛ امل الاقل ۸۵/۱؛ معجم رجال الحدیث ۳۷۲/۷
۱۵. مقیاس الهدایه ۴۵/۱
۱۶. مقیاس الهدایه ۳۶/۱